

โรคระบาดในยุคโลกาภิวัตน์กับความท้าทายของรัฐและสังคมระหว่างประเทศ (๑)^๑

ลัฐกา เนตรทัศน์^๒

บทนำ

ท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์ที่นำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัดในด้านวิถีชีวิตของผู้คนในสังคม โดยเฉพาะการติดต่อสื่อสารและการไหลบ่าของข้อมูลอย่างไร้พรมแดน ทั้งยังมีอิทธิพลต่อระบบความสัมพันธ์ระหว่างประเทศด้านเศรษฐกิจและความมั่นคง โดยด้านเศรษฐกิจจะเห็นได้ว่าแต่ละรัฐเกิดการพึ่งพาระหว่างกันมากขึ้นก่อให้เกิดการสร้างความร่วมมือระหว่างประเทศและระหว่างภูมิภาคที่ส่งเสริมให้แต่ละประเทศได้มีปฏิสัมพันธ์ด้านการค้าและการลงทุนข้ามชาติ จึงเกิดการเคลื่อนไหวของผู้คนและทรัพยากรจำนวนมาก อย่างไรก็ตาม ในบริบทของความมั่นคงแห่งรัฐและเสถียรภาพของความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ อิทธิพลจากโลกาภิวัตน์ยังเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ภัยคุกคามความมั่นคงเปลี่ยนแปลงไปและสร้างความกังวลในหลายประเด็นให้กับสังคมระหว่างประเทศ ในแง่ของภัยคุกคามภายใต้ยุคโลกาภิวัตน์มีลักษณะหลากหลายและซับซ้อนยิ่งขึ้นกว่าในอดีตที่เคยเป็นภัยความมั่นคงอันเกิดจากรัฐและรุกรานความเป็นอยู่ของรัฐ เช่น การล่าอาณานิคม สงครามขนาดใหญ่ และการใช้กำลังทหารกลายเป็นภัยคุกคามความมั่นคงที่ไม่ได้เกิดจากตัวแสดงที่เป็นรัฐเพียงอย่างเดียว แต่เป็นภัยที่เกิดจากตัวแสดงอื่นที่ไม่มีรัฐ (non-state actor)^๓ ไม่ว่าจะเป็นปัญหาการก่อการร้าย ปัญหาการละเมิดสิทธิมนุษยชน ปัญหาสิ่งแวดล้อมและภัยพิบัติธรรมชาติ รวมถึงปัญหาด้านการสาธารณสุขหรือประเด็นเรื่องสุขภาพ เช่น การเกิดโรคระบาดและโรคอุบัติใหม่ ซึ่งล้วนเป็นปัญหาที่มีได้จำกัดพื้นที่และขอบเขต แต่สามารถขยายความรุนแรงเป็นวงกว้างที่ส่งผลกระทบต่อข้ามพรมแดนของรัฐหรือข้ามภูมิภาคได้ ตลอดจนเป็นภัยคุกคามที่ส่งผลอย่างเชื่อมโยงไปยังด้านอื่นอีกด้วย

ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ประสบปัญหาการแพร่กระจายของเชื้อไวรัสซึ่งเป็นที่มาของโรคระบาดอย่างรุนแรงภายในภูมิภาค เช่น กรณีการระบาดของเชื้อไวรัส Human immunodeficiency virus หรือเชื้อ HIV สาเหตุของโรคเอดส์ กรณีการระบาดของเชื้อไวรัสสายพันธุ์ H5N1 สาเหตุของโรคไข้หวัดนกเมื่อระหว่างปี พ.ศ. ๒๐๐๓ - ๒๐๐๔ การระบาดของเชื้อไวรัสโคโรนาสาเหตุของโรคซาร์ส (Severe Acute Respiratory Syndrome: SARS) เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๕ - ๒๕๔๖ และโรคเมอร์ส (Middle East respiratory syndrome coronavirus: MERS-CoV) รวมถึงการระบาดของไวรัสโคโรนา - ๑๙ (Coronavirus Disease-2019: COVID-19) ซึ่งเป็นโรคอุบัติใหม่ในปี ค.ศ. ๒๐๑๙ เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภูมิภาคเอเชีย^๔

^๑ บทความนี้เผยแพร่เมื่อวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๖๓

^๒ บุคลากรจัดทำฐานข้อมูลกฎหมาย ฝายอาเซียนและกิจการต่างประเทศ กองกฎหมายต่างประเทศ สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา

^๓ Mabee, B. (2009). *The Globalization of Security*. London: Palgrave Macmillan.

^๔ พบผู้ติดเชื้อครั้งแรกในเมืองอู่ฮั่น มณฑลหูเป่ย์ ประเทศจีน เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๕๖๒

และได้แพร่กระจายอย่างรวดเร็วยังภูมิภาคอื่นทั่วโลกภายในระยะเวลา ๓ เดือน ทั้งนี้ การแพร่กระจายอย่างรวดเร็วของเชื้อไวรัสและโรคระบาดในยุคโลกาภิวัตน์ ทำให้ปัญหาดังกล่าวยากต่อการจัดการและควบคุมโรคระบาดและโรคอุบัติใหม่จึงกลายเป็นประเด็นที่ถูกกล่าวถึงในทางระหว่างประเทศในฐานะของภัยคุกคามความมั่นคงของรัฐ^๕ เนื่องจากเป็นปัญหาที่ไม่เพียงแต่จะส่งผลกระทบต่อความมั่นคงปลอดภัยในชีวิตของประชาชนเท่านั้น หากแต่ยังส่งผลอย่างมีนัยสำคัญต่อรัฐในด้านอื่น บทความฉบับนี้จึงมีวัตถุประสงค์ในการอภิปรายเกี่ยวกับภาพรวมเรื่องโรคระบาดและผลกระทบจากวิกฤตการระบาดของโรคติดต่อในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยแบ่งเป็น ๒ ส่วน ได้แก่ ส่วนที่ ๑ โลกาภิวัตน์กับโรคระบาดในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และส่วนที่ ๒ โรคระบาดในฐานะของภัยคุกคามที่ท้าทายรัฐและสังคมระหว่างประเทศ

โลกาภิวัตน์กับโรคระบาดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

นับแต่สิ้นสุดของสงครามเย็นในช่วงทศวรรษ ๑๙๙๐ มุมมองเกี่ยวกับภัยคุกคามความมั่นคงของรัฐเปลี่ยนแปลงไปอันเนื่องมาจากสภาพแวดล้อมของระบอบสังคมนิยมระหว่างประเทศ ทำให้ที่มาของปัญหาภัยคุกคามความมั่นคงของรัฐไม่ได้เกิดจากตัวแสดงที่เป็นรัฐด้วยกันเพียงอย่างเดียวอีกต่อไป หากแต่เกิดจากตัวแสดงอื่นอันมิใช่รัฐและเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงกับสาเหตุอื่นประกอบด้วย^๖ อย่างไรก็ตาม ปัญหาการระบาดของโรคติดต่อกลายเป็นหนึ่งในวาระสำคัญที่ได้รับความสนใจมากขึ้นทั้งภายในรัฐและในมิติของความมั่นคงระหว่างประเทศ แม้ว่าประเด็นเรื่องสุขภาพหรือการสาธารณสุขจะมีใช้ความท้าทายใหม่ที่รัฐไม่เคยเผชิญมาก่อน แต่เนื่องจากปรากฏการณ์โลกาภิวัตน์ (Globalization) ที่ทำให้รัฐได้มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันมากขึ้น ทั้งในแง่ของการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการทางเศรษฐกิจ รวมถึงการเดินทางท่องเที่ยวของผู้คนจึงได้เป็นปัจจัยที่ทำให้การแพร่ระบาดของโรคนั้นสามารถกระจายเป็นวงกว้างและรวดเร็วยิ่งขึ้น^๗ ดังจะเห็นได้จากวิกฤตการแพร่ระบาดของอย่างหนักของเชื้อไวรัส HIV อันเป็นสาเหตุของโรคเอดส์ช่วงทศวรรษ ๒๐๐๐ ทำให้มีประชากรโลกติดเชื้อ HIV กว่า ๓๐ ล้านคน และมีผู้เสียชีวิตจากโรคเอดส์ราว ๒๐ ล้านคน ซึ่งมีอัตราการเสียชีวิตเพิ่มขึ้นติดต่อกันเวลาหลายปี^๘ สำหรับภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีผู้ติดเชื้อประมาณ ๓.๕ - ๔.๑ ล้านคน โดยมากเป็นประชากรในประเทศอินโดนีเซีย เมียนมา และไทย^๙ วิกฤตดังกล่าวเป็นหนึ่งในกรณีตัวอย่างสำคัญที่สะท้อนถึงความรุนแรงของการระบาดของโรคติดต่อในศตวรรษที่ ๒๑ ซึ่งเป็นภัยคุกคามที่มีความเสี่ยงมากกว่าการเกิดสงครามหรือการก่อการร้าย^{๑๐} แม้ผลจากกระแสโลกาภิวัตน์นำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงที่ดี

^๕ McInnes, C. (2009). National Security and Global Health Governance. In A. Kay, & O. D. Williams, *Global Health Governance* (pp. 42-56). London: Palgrave Macmillan.

^๖ อ่างแล้ว เริงอรุณที่ ๑.

^๗ เรื่องเดียวกัน.

^๘ Center for Disease Control and Prevention. (2001, June). *The Global HIV and AIDS Epidemic*. Retrieved February 10, 2020, from Center for Disease Control and Prevention: <https://www.cdc.gov/mmwr/preview/mmwrhtml/mm5021a3.htm#fig1>

^๙ Pendse, R., Gupta, S., Yu, D., & Sarkar, S. (2016). HIV/AIDS in the South-East Asia region: progress and challenges. *Journal of Virus Eradication*, 1.

^{๑๐} พาณิกภัค ศิริรัตน์ชัยกุล. (๒๕๕๕). ความมั่นคงด้านสุขภาพ. *ความมั่นคงร่วมสมัย*, ๑๕๔.

ในด้านเศรษฐกิจให้กับรัฐ แต่ในขณะเดียวกันก็ได้สร้างความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจให้กับประเทศกำลังพัฒนา หรือประเทศด้อยพัฒนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศที่มีการค้าประเวณีอย่างเป็นทางการ ประกอบกับการพัฒนาระบบคมนาคมที่ทำให้การเดินทางเป็นไปโดยสะดวกจึงทำให้การแพร่ระบาดของโรคดังกล่าว ขยายเป็นวงกว้างและรวดเร็ว ซึ่งได้สร้างความตื่นตัวในประเด็นด้านสุขภาพและการสาธารณสุขให้กับ ประชาคมโลกมากยิ่งขึ้น^{๑๑}

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วอันเนื่องมาจากกระบวนการโลกาภิวัตน์ โดยเฉพาะ การสร้างความร่วมมือในด้านการค้าการลงทุนทั้งในระดับทวิภาคี พหุภาคี หรือความร่วมมือระหว่างภูมิภาค ที่ส่งผลให้เกิดการเคลื่อนย้ายของผู้คนและสินค้าอย่างสะดวกนับเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้โรคติดต่อแพร่ระบาด ข้ามพรมแดนไปยังประเทศและภูมิภาคอื่นได้ในเวลาอันสั้น^{๑๒} ดังจะเห็นได้จากกรณีการแพร่ระบาดของ โรคอุบัติใหม่อย่างโรคซาร์ส (Severe Acute Respiratory Syndrome: SARS) ในช่วงปี ค.ศ. ๒๐๐๒ – ๒๐๐๓ นับตั้งแต่พบผู้ติดเชื้อในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๒๐๐๒ ในประเทศจีน ภายในระยะเวลา ๖ เดือน การระบาดของโรคได้แผ่ขยายเป็นวงกว้างกลายเป็นโรคระบาดระดับโลกมีประเทศที่พบผู้ติดเชื้อทั้งสิ้น ๒๗ ประเทศจากหลายภูมิภาคทั่วโลก โดยพื้นที่ที่มีการระบาดอย่างหนัก ได้แก่ จีน ไต้หวัน สิงคโปร์ เวียดนาม แคนาดา และฮ่องกง โดยสรุปรวมนับแต่มีการแพร่ระบาดจนถึงเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๒๐๐๓ มีผู้ติดเชื้อจำนวน ๘,๐๖๙ คน และมีผู้เสียชีวิตจากโรคซาร์สมากกว่า ๗๐๐ คน^{๑๓} นอกจากนี้ กระแสของการค้าระหว่างประเทศ ที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วยังเป็นอีกประเด็นสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการแพร่ระบาดของโรคติดต่อในภูมิภาค เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะการค้าปศุสัตว์ที่เพิ่มขึ้น เห็นได้จากการส่งออกสัตว์ป่าในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๔๑ - ๒๕๕๐^{๑๔} ซึ่งเป็นช่วงก่อนการระบาดของโรคไข้หวัดนกและภายหลังการส่งออกสัตว์ปีกได้ลดลงอย่างมี นัยสำคัญจากการใช้มาตรการของรัฐเพื่อควบคุมและลดความเสี่ยงการแพร่ระบาดของไวรัส H5N1 สาเหตุ ของโรคดังกล่าว

วิวัฒนาการของเชื้อไวรัสที่พัฒนาให้โรคติดต่อจากสัตว์สู่คน (zoonotic diseases) กลายเป็น โรคติดต่อระหว่างคนสู่คน ไม่ว่าจะเป็นไวรัสโคโรนา (Coronavirus) สาเหตุของโรคซาร์ส ไวรัส H5N1 โรคไข้หวัดนก หรือไวรัสโคโรนา - ๑๙ (COVID - 19) เมื่อประกอบกับปรากฏการณ์ที่ทำให้เกิดการเคลื่อนย้าย ของประชากรได้อย่างเสรีผ่านการพัฒนาและการกระตุ้นเศรษฐกิจของประเทศ^{๑๕} โดยเฉพาะการใช้นโยบาย เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวของประเทศในภูมิภาคเป็นอีกหนึ่งปัจจัยที่ขับเคลื่อนให้โรคติดต่อนั้นแพร่ระบาด ไปในหลายพื้นที่ได้ในเวลาอันรวดเร็ว สะท้อนให้เห็นจากแพร่ระบาดของโรคซาร์สในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียง

^{๑๑} Coovadia, H. M., & Hadingham, J. (2005). HIV/AIDS: global trends, global funds and delivery bottlenecks. *Globalization and Health*.

^{๑๒} Saker, L., Lee, K., Cannito, B., Gilmore, A., & Campbell-Lendram, D. (2004). *Globalization and infectious diseases: A review of the linkages*. Geneva: World Health Organization.

^{๑๓} กนกพร สัจวรประเสริฐ. (๒๕๔๙). *ความร่วมมือระหว่างประเทศ โลกาภิวัตน์กับโรคระบาดในยุคโลกาภิวัตน์: กรณีศึกษาโรคทางเดินหายใจเฉียบพลันรุนแรง (ซาร์ส) ช่วงปี พ.ศ. ๒๕๔๕ - ๒๕๔๖*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

^{๑๔} World Health Organization. (2017). *Roots for resilience: a health emergency risk profile of the South-East Asia Region*. Geneva: World Health Organization.

^{๑๕} Coker, R. J., Hunter, B. M., Rudge, J. W., Liverani, M., & Hanvoravongchai, P. (2011). Emerging infectious diseases in southeast Asia: regional challenges to control. *Health in Southeast Asia* 3, 599-609.

เฉียดได้ช่วงปี ค.ศ. ๒๐๐๒ โดยสิงคโปร์เป็นประเทศที่มีจำนวนผู้ติดเชื้อมากที่สุดในภูมิภาค โดยมีจำนวนผู้ติดเชื้อ ๒๓๘ คนและมีผู้เสียชีวิต ๓๓ คน และในปีดังกล่าวท่าอากาศยานของสิงคโปร์ติดอันดับหนึ่งในสามสิบ ท่าอากาศยานที่มีการเดินทางเข้าออกมากที่สุดในโลก^{๑๖} ความคับคั่งของนักท่องเที่ยวที่เดินทางเข้าออกมีส่วนทำให้การแพร่ระบาดของโรคติดต่อกระจายเป็นวงกว้างและส่งต่อข้ามพรมแดนผ่านนักท่องเที่ยวที่เดินทางท่องเที่ยวข้ามประเทศ ซึ่งยังเห็นได้จากกรณีการแพร่ระบาดของเชื้อไวรัสโคโรนา - ๑๙ ในปี ค.ศ. ๒๐๒๐ มีการพบผู้ติดเชื้อไวรัสดังกล่าวบนเรือสำราญไดมอนด์ พรินเซส (Diamond Princess) เรือท่องเที่ยวระดับโลกที่มีผู้โดยสารเป็นนักท่องเที่ยวจากหลากหลายประเทศทั่วโลก เช่น จีน เกาหลีใต้ ญี่ปุ่น ออสเตรเลีย สหรัฐอเมริกา อิหร่าน อิสราเอล และมีลูกเรือ รวม ๓,๗๐๐ คน พบผู้ติดเชื้อไวรัสโคโรนา - ๑๙ อย่างน้อย ๖๓๔ คน และเสียชีวิต ๒ คน^{๑๗} แม้ภายหลังที่เริ่มมีการตรวจพบผู้ติดเชื้อ รัฐบาลของแต่ละประเทศจะได้เร่งอพยพผู้โดยสารกลับประเทศ แต่กรณีดังกล่าวก็ได้สร้างความกังวลอาจเกิดการแพร่ระบาดไปอีกในหลายพื้นที่ ทั้งยังสร้างความตื่นตระหนกให้กับเสถียรภาพของความสัมพันธ์ระหว่างประเทศอีกด้วย นอกจากนี้ ประเทศในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มักมีการใช้นโยบายเพื่อดึงดูดการท่องเที่ยวและส่งเสริมการเติบโตทางเศรษฐกิจ ดังเช่นการใช้นโยบายการตรวจลงตรา ณ ช่องทางอนุญาตของด่านตรวจคนเข้าเมือง (Visa on Arrival) ของประเทศไทย อินโดนีเซีย มาเลเซีย สิงคโปร์ เมียนมา ฟิลิปปินส์ และเวียดนาม แต่ในอีกแง่หนึ่งกลับเป็นการเพิ่มความเสี่ยงที่จะทำโรคติดต่อนั้นแพร่ระบาดภายในประเทศมากยิ่งขึ้น จากนักท่องเที่ยวที่เดินทางเข้าออกประเทศ เห็นได้จากกรณีการแพร่ระบาดอย่างรุนแรงของไวรัสโคโรนา - ๑๙ ในช่วงเดือนมกราคมและกุมภาพันธ์ ค.ศ. ๒๐๒๐ ซึ่งทำให้หลายประเทศในภูมิภาคระงับการตรวจลงตรา (Visa on arrival) ของนักท่องเที่ยวจีนชั่วคราวเพื่อลดความเสี่ยงการแพร่กระจายของไวรัสดังกล่าว โดยประเทศในภูมิภาคที่มีการระงับชั่วคราว ได้แก่ อินโดนีเซีย มาเลเซีย เมียนมา ฟิลิปปินส์ สิงคโปร์ และเวียดนาม^{๑๘}

การติดต่อสื่อสารระหว่างผู้คนและระหว่างรัฐภายใต้กระบวนการโลกาภิวัตน์ไม่เพียงแต่จะก่อให้เกิดโรคอุบัติใหม่และปัญหาการแพร่ระบาดของโรคเท่านั้น หากแต่ยังทำให้ระยะเวลาของการระบาดต่อเนื่อง ยาวนานและยากต่อการควบคุมให้ยุติลงได้โดยสิ้นเชิง^{๑๙} เช่น ช่วงที่มีการการระบาดของไวรัส HIV อย่างหนักเมื่อปี ค.ศ. ๒๐๐๐ และยังคงเป็นโรคที่มีการเฝ้าระวังและควบคุมมาโดยตลอด กรณีการระบาดของเชื้อไวรัส H5N1 สาเหตุของโรคไข้หวัดนก โดยมีพบการติดเชื้อจากคนสู่คนเป็นครั้งแรก เมื่อ ปี ค.ศ. ๑๙๙๗ และเริ่มมีการระบาด^{๒๐} จนทวีความรุนแรงอีกครั้งในช่วง ค.ศ. ๒๐๐๓ - ๒๐๐๔ จนกระทั่งโรคดังกล่าวกลับมาสืบ

^{๑๖} Airport Council Internation. (2003). *Aircraft Movements*. Quebec: Airport Council Internation.

^{๑๗} Law , V. (2020, February 21). *Coronavirus cases aboard Diamond Princess 'very disconcerting'*. Retrieved February 22, 2020, from Ajazeera: <https://www.aljazeera.com/news/2020/02/coronavirus-cases-aboard-diamond-princess-disconcerting-200221041420214.html>

^{๑๘} Whitley, A., Turner, M., & Bloomberg. (2020, February 6). *These countries have imposed China travel restrictions over the coronavirus*. Retrieved February 21, 2020, from Fortune: <https://fortune.com/2020/02/06/countries-china-travel-restrictions-coronavirus/>

^{๑๙} อ่างแล้ว เจริญธรรมที่ ๓.

^{๒๐} World Health Organization . (2017). *Roots for resilience: a health emergency risk profile of the South-East Asia Region*. Geneva: World Health Organization .

ความกังวลเกี่ยวกับการระบาดอีกครั้งเมื่อมีรายงานพบการระบาดของเชื้อไวรัส H5N1 ในสัตว์ปีกในมณฑลหูหนาน (Hunan) ประเทศจีน เมื่อช่วงเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. ๒๐๒๐^{๒๑}

บทสรุป

แม้ประเด็นเรื่องโรคระบาดจะไม่ใช่อภัยคุกคามที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เนื่องจากเป็นปัญหาที่ได้เผชิญมาแล้วอย่างยาวนาน เช่น การแพร่ระบาดของโรคเอดส์และโรคซาร์ส แต่เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงจากปรากฏการณ์โลกาภิวัตน์ โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความเหลื่อมล้ำของการพัฒนา กระแสการค้าสินค้าระหว่างประเทศ การเดินทางท่องเที่ยวของผู้คน กระแสความร่วมมือระหว่างประเทศและนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยวส่งผลกระทบอย่างมีนัยสำคัญต่อปัญหาโรคระบาดในศตวรรษที่ ๒๑ โดยเป็นปัจจัยที่ขับเคลื่อนให้โรคติดต่อแพร่ระบาดไปในหลายพื้นที่ภายในเวลาอันรวดเร็ว ดังจะเห็นได้จากการระบาดของไวรัสโควิด - ๑๙ ในปี ค.ศ. ๒๐๑๙ - ๒๐๒๐ ที่มีผู้ติดเชื้อทั่วโลกภายในระยะเวลาเพียง ๓ เดือน อย่างไรก็ตาม แม้วิกฤติการระบาดของโรคติดต่อทั้งในอดีตที่เคยเกิดขึ้นและโรคอุบัติใหม่จะสร้างความกังวลและความตื่นตระหนกกับทุกภาคส่วนอย่างมาก แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นบทเรียนและความท้าทายใหม่ที่สร้างความตื่นตัวให้กับประชาคมโลกในการปรับปรุง พัฒนา และแสวงหาแนวทางเพื่อป้องกันและตอบสนองที่มีประสิทธิภาพต่อไป

^{๒๑} Cachero, P. (2020, February 11). *Amid the coronavirus outbreak, China is now also fighting deadly bird flu in chickens*. Retrieved February 20, 2020, from Business Insider: <https://www.businessinsider.com/h5n1-deadly-bird-flu-emerged-near-center-coronavirus-outbreak-2020-2>